

Türkçe atasözü ve deyim hazinesine *Atalar Sözü Mecmuası*'ndan¹ katkılar**Ensar ALEMDAR²**

APA: Alemdar, E. (2019). Türkçe atasözü ve deyim hazinesine *Atalar Sözü Mecmuası*'ndan katkılar. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (Ö5), 112-124. DOI: 10.29000/rumelide.606080.

Öz

Atasözleri ve deyimler, bir milletin tecrübelerini âdeta bir öz hâlinde ihtiva eden kültür mirasları olduğu gibi aynı zamanda kelimelerin anlam inceliklerini de bünyelerinde barındıran dil zenginlikleridir. Zamanla bazı yeni kelimeler türediği gibi bazı kelimeler de unutulabilir; ancak dilden dile dolaşan ve hemen hemen her edebî eserde karşımıza çıkan atasözleri ve deyimlerin muhafazası, bu unutulmayı en aza indirmemizi sağlayacaktır. Ayrıca, bazı kelimelerin anlamları unutulsa dahi eğer söz konusu kelime bir atasözü veya deyimde yaşıyorsa, atasözleri ve deyimlerin yukarıda zikredilen hususiyetlerine binaen, zamanla o kelimenin anlamı da hatırlanabilecek ve kelime geri kazanılabilecektir. Zikredilen bu hususlara bir örnek, günümüzde 'devir değişti, eski tutumların değeri kalmadı' manasında kullanılan "Eski çamlar bardak oldu." ibaresinin 'çamdan yapılan su testisi' manasındaki *bardak* kelimesinin bahse konu anlamını muhafaza etmesidir. Bununla birlikte; her bir atasözü ve deyim, haiz olduğu hususiyetleri ancak kullanıldığı sürece yerine getirebilir. Bu sebeple, atasözleri ve deyimlerin unutulmamasına ve kullanımlarının daha da yaygınlaşmasına yönelik çalışmaların yapılması gerekmektedir. Bu anlamda, atasözleri ve deyimler konusunda bugün yapılması gereken en mühim çalışmalardan biri de bu alanda geçmişte yazılmış eserleri günümüze kazandırmak olacaktır. Aslında, Osmanlı döneminde yazılmış eserlerden pek çoğu birçok çalışmada kaynak olarak zikredilmiş ve bu eserlerden bir kısmı üzerine müstakil çalışmalar da yapılmıştır. Çalışmamıza konu olan Çelebioğlu Abdülhalim Hakkı'nın *Atalar Sözü Mecmuası* eseri ise birkaç kaynakçada künyesi kaydedilmiş olmakla birlikte ne yazık ki bu ilgiden mahrum kalmıştır. Bu çalışmada, atasözleri ve deyimlerle ilgili hâlihazırdaki kaynaklarda bulunmayıp *Atalar Sözü Mecmuası*'nda yer alan ve mevcut kaynaklardakilerden farklı biçimleriyle kayda geçen bazı atasözleri ve deyimler üzerinde durulmuştur.

Anahtar kelimeler: Atasözü, deyim, derleme, Osmanlı Türkçesi, Çelebioğlu Abdülhalim Hakkı.

Contributions from *Atalar Sözü Mecmuası* to the treasure of Turkish proverbs and idioms**Abstract**

Proverbs and idioms are the richnesses of language that host the subtleties of words' meanings in themselves at the same time as containing within their essential state the experiences of a nation that are its cultural heritage. Some words can also be forgotten with time as certain new words spring up; only the preservation of proverbs and idioms allows us to minimize this forgetting. Additionally, even if the meaning of some words are forgotten, if these words live on in a proverb or idiom, the meaning of these words can also be remembered and regained to these words with time by virtue of the intimacies intoned in these proverbs and idioms. One example of these intoned particularities, "Eski

¹ Bu eserin giriş kısmından *elif* maddesinin sonuna kadar olan 614 sayfası, tarafımızdan Prof. Dr. Mustafa S. KAÇALIN yöneticiliğinde doktora tezi olarak çalışılmıştır.

² Öğr. Gör., Dr. Kırklareli Üniversitesi, Türk Dili Bölümü (Kırklareli, Türkiye), ensaralemdar@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0682-5594 [Makale kayıt tarihi: 12.06.2019-kabul tarihi: 18.08.2019; DOI: 10.29000/rumelide.606080]

çamlar bardak oldu.” which is used these days in the sense of ‘times have changed and old attitudes don’t retain their value,’ is the preservation of the subjected meaning of the word *bardak* in its meaning from the phrase ‘water jug made from pine.’ However, any proverb or idiom is able to fulfill the intimacies it possesses only as long as it is used. Therefore, studies should be performed on not forgetting proverbs and idioms and also on having their usage become more widespread. In this sense, one of the most momentous studies that need to be performed today on the issue of proverbs and idioms also would redound works written in the past in this area to our day. In fact, works written in the Ottoman period have been intoned as resources in many a study, and independent studies have also been performed on a portion of these works. *Atalar Sözü Mecmuası*, the work of Çelebioğlu Abdülhalim Hakkı and the subject of our study, although being catalogued in several reference lists, has unfortunately been deprived of this interest. This study focuses on the some of proverbs and idioms contained in the *Atalar Sözü Mecmuası* that have not yet been found in reference lists on proverbs and idioms but that have been recorded in various forms from what is in available sources.

Keywords: Proverb, idiom, compilations, Ottoman Turkish, Çelebioğlu Abdülhalim Hakkı.

Giriş

Eğitimle fertlere verilmeye çalışılan değerlerde milletlere göre bazı farklılıklar olsa da “eğitimin; dünü koruyup tanıtma, bugünü kavratma ve yarınlaraya güven içinde hazırlama gibi üç esas yönü (TEZCAN: 1992, 9)” bulunmaktadır. Zikredilen bu eğitim esaslarının hayata geçirilebilmesi için, eğitimde kullanılan eserlerin mahiyetinin de bahse konu olan esaslara muvafık olarak tertip edilmesi elzemdir. “Ders kitabı, çocuğun yaşadığı toplumla bütünleşmesini sağlayan, o toplumun inançlarını, kültürünü, yaşam biçimini, felsefesini, etkileşme biçimlerini, gelenek ve göreneklerini açıklayan ve ilk öğreten kaynaktır (DEMİREL-KIROĞLU: 2005, 45).” Dolayısıyla; dil öğretiminde kullanılan ders kitapları, sadece ele alınan herhangi bir konunun öğretildiği eserler değil aynı zamanda bahse konu dili konuşan toplumun tanıtıldığı kaynaklardır ve bu sebeple bu kaynaklar, hem muhtevaları hem de dil özellikleri ile milletin değerlerini fertlere en iyi şekilde aktarabilecek metinlerden oluşturulmalıdır. Bu metinlerin derlenebileceği en önemli memba ise kısaca “hem muhtevaları hem de dil özellikleri ile yazıldığı dönemden itibaren örnek alınan ve değerini kaybetmeyen eserler (ÖZDEN: 2010, 168)” şeklinde tarif edilebilecek *kaynak metinlerdir*.

Bir ağacın meyve verebilmek için kökleriyle topraktan beslenmesi ve yapraklarıyla hava ile güneşten istifade etmesi gerektiği gibi bir milletin geleceği olan fertlerin de yetişebilmek için milletin mazisinden beslenmesi ve bugünkü değerlerden istifade etmesi gerekmektedir. Bir ferdi milletin mazisiyle buluşturan; millet ve fert arasında bağlar tesis eden; millî birikimi ferde, ferdi birikimi millete taşıyan ve bu sayede ferdi milletin bir parçası yapan en önemli unsurlardan biri o milletin *kaynak metinleridir*. Dolayısıyla bu eserler, sadece fert ve millet arasındaki bağı tesis etmesi ile değil aynı zamanda ferde kendisini tanıtması yönüyle de mühimdir.

Dil öğretimi ve kültür aktarımı iç içedir. Dolayısıyla, kültür aktarımının eğitimde en önemli unsuru olan *kaynak metinler*, aynı zamanda dil öğretiminin de en mühim yardımcılarıdır.

Türkçenin elimizdeki en eski yazılı metinlerinden itibaren hemen hemen her eserde az veya çok karşımıza çıkan atasözleri ve deyimler de ders kitaplarında yer alması gereken, yukarıda zikredilen hususiyetlere sahip en önemli yardımcı kaynaklardandır; zira atasözleri ve deyimler, kaynak metinlerde sıkça karşılaşılabilen yapılar olmalarının yanı sıra aslında, her ne kadar küçük yapılar gibi görünseler de

hem dil hem de muhteva bakımından taşıdıkları birikim ve zenginlikleriyle birer edebî eser hüviyetindedirler. Ayrıca; bu tabirler, bir milletin tecrübelerini âdeta bir öz hâlinde ihtiva eden kültür mirasları olduğu gibi aynı zamanda kelimelerin anlam inceliklerini de bünyelerinde barındıran dil zenginlikleridir. Taşıdıkları anlamlar ile kültür aktarımının mühim bir parçası olan bu tabirler, akılda kolay kalmaları sayesinde dil öğretiminde özellikle de kelimelerin anlamlarının kavratılmasında kullanılabilecektir.

Zamanla bazı yeni kelimeler türediği gibi bazı kelimeler de unutulabilir; ancak dilden dile dolaşan ve hemen hemen her edebî eserde karşımıza çıkan atasözleri ve deyimlerin muhafazası, bu unutulmayı en aza indirmemizi sağlayacaktır. Ayrıca, bazı kelimelerin anlamları unutulsa dahi atasözleri ve deyimlerin yukarıda zikredilen hususiyetlerinden dolayı eğer söz konusu kelime bir atasözü veya deyimde yaşıyorsa zamanla o kelimenin anlamı da hatırlanabilecek ve kelime geri kazanılabilecektir. Zikredilen bu hususlara bir örnek, günümüzde ‘devir değişti, eski tutumların değeri kalmadı (TDK: 2011, 817^a)’ manasında kullanılan “Eski çamlar bardak oldu.” ibaresinin ‘çamdan yapılan su testisi (TDK: 1965, 528^b)’ manasındaki *bardak* kelimesinin bahse konu anlamını muhafaza etmesidir.

Atasözleri ve deyimler, genellikle mecazlı yapıları itibarıyla kelimelerin anlam hudutlarını genişleten ve bu şekilde dili canlı tutan yapılardır. Atasözleri ve deyimler; taşıdıkları bu anlam zenginlikleri ile özellikle kelimelerin öğretilmesinde, gerçek ve mecaz anlamların kavratılmasında oldukça önemli bir kolaylık sağlayacaktır.

Ayrıca; hem cemiyet hem de fert için söylenmiş bu sözlerin, ifade ettikleri anlamlar bakımından da önemi büyüktür; zira atasözleri ve deyimler, lisanından sâdır olduğu bir milletin efkârına delalet eder (Şinâsî: 1302, 4). Evet; atasözleri ve deyimler, taşıdıkları birikim ile hem ait oldukları milletin mazisini aksettiren hem de anlamları itibarıyla o millete yol gösteren yapılardır. Bu yapıların her biri, onlarca yılda binlerce zihinden süzülerek ait oldukları milletin mazisinin mührünü üzerinde taşıyan bir öz hâline gelmiş ve küçücük yapılarıyla millî hafızanın bir ürünü olarak maziden ana, andan da atiye uzanan bir şuur taşıyıcısı olmuştur. Öyle ki bu hikmetli sözler, bazen koca bir ömürde bile elde edilemeyecek bazen de bir ömrün bitmesine sebep olacak bir tecrübeyi birkaç kelimenin sırtında taşımaktadır.

Yukarıda da zikredildiği üzere atasözleri ve deyimler, hem dil hem de muhteva bakımından taşıdıkları birikim ve zenginlikleriyle birer edebî eser hüviyetindedir ve her edebî eser gibi her bir atasözü ve deyim de yukarıda dile getirilen hususiyetleri ancak okunduğu veya söylendiği sürece yerine getirebilir. Bu sebeple, hem geçmişi doğru anlamak ve o birikimden faydalanmak hem de bu yapıları gelecek kuşaklara aktarabilmek ve özellikle de kelime öğretiminde kullanabilmek için atasözlerinin ve deyimlerin tespit edilmesine, unutulmamasına ve kullanımlarının daha da yaygınlaşmasına yönelik çalışmaların yapılması gerekmektedir.

Atalar Sözü Mecmuası

Osmanlı döneminde atasözlerinin ve deyimlerin tespitinin önemi hissedilmiş ve bugün birbirinden farklı iki unsur olarak ele alınan atasözlerinin³ ve deyimlerin⁴, genellikle “darbimesel⁵” ve “atalar sözü⁶”

³ TDK: *TS*: atasözü: Uzun deneme ve gözlemlere dayanılarak söylenmiş ve halka mal olmuş, öğüt verici nitelikte söz, deme, mesel, sav, darbimesel.: 180^b.

⁴ TDK: *TS*: deyim: Genellikle gerçek anlamından az çok ayrı, kendi özgü bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbeği, tabir.: 651^a.

⁵ Ş. Sāmî: *KT*: *darb*: *darb-ı meṭel*: Mebnî ‘ale l-ḥikāye olup miṭāl gibi ĩrād olunan meşhūr söz, atalar sözi.: 853^a. Bu ifadenin çokluğu olan “durūb-ı emsāl” de müstameldir. Ş. Sāmî: *KT*: *durūb*: *durūb-ı emṭāl*: 853^b.

⁶ bk. Ş. Sāmî: *KT*: *darb*: *darb-ı meṭel*: 853^a.

adları ile ve herhangi bir ayrıma gidilmeden karışık olarak ele alındığı⁷ birçok atasözü ve deyim derlemesi kaleme alınmıştır.

Atasözleri ve deyimler konusunda hem cemiyetimiz hem de her bir ferdimiz için bugün yapılması gereken en önemli çalışmalarından biri, bu alanda geçmişte yazılmış eserleri günümüze kazandırmak olacaktır. Aslında Osmanlı döneminde yazılmış eserlerden -Şinâsî'nin *Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye'si*, Vâcid'in *Durûb-ı Emsâl'i*, Tekezâde'ye ait *Durûb-ı Emsâl-i Türkiyye yâhûd Atalar Sözü* ve derleyeni belli olmayan *Kitâb-ı Atalar* başta olmak üzere- pek çoğu birçok çalışmada kaynak olarak zikredilmiş ve bu eserlerden bir kısmı üzerine müstakil çalışmalar da yapılmıştır. Bizim araştırmamıza konu olan Çelebioğlu Abdülhalim Hakkı'nın *Atalar Sözü Mecmuası* adlı eserinin ise bir tanıtma yazısına⁸ konu olmasına ve bazı eserlerin kaynakçalarında⁹ kaydedilmiş olmasına rağmen ne yazık ki bu ilgiye tam anlamıyla mazhar olduğu söylenemez.

Eserin müellifi olan Çelebioğlu Abdülhalim Hakkı'nın doğum ve ölüm tarihi tespit edilememiş olsa da en azından 1338 Temmuz 15'e [=1922 Temmuz 15]¹⁰ kadar yaşadığı bilinmektedir¹¹. Kıımlı olan¹² Abdülhalim Hakkı, Osmanlı Devleti Adliye Nezaretinin yayın organı olarak yayımlanan ve birbirinin devamı olan *Cerîde-yi Mehâkim*¹³ ve *Cerîde-yi Mehâkim-i Adliyye*¹⁴ dergilerinin başkâtipliğini ve muhasebe memurluğunu¹⁵ yapmıştır.

⁷ Bu hususla ilgili bk. AKSOY, Ö. A.: *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü - 1 Atasözleri Sözlüğü*: Eleştirmeler: 53-100. s.

⁸ Ahmet Halil: "Kitabiyat - Millî Kanunu Kadimi Felsefi Cönkü", *Halk Bilgisi Haberleri*: 1 Şubat 1930, Yıl: 1, Sayı: 4, 12a-15b. s.

⁹ Bahse konu olan eserler şunlardır: Adnan Cahit: "Eski Türk Atasözleri", *Edebiyat*: Ağustos 1934, 1. Yıl, 2. Sayı, 30-31. s. İZBUDAK, Velet: *Atalar Sözü*: İstanbul 1936, Devlet Basımevi. ÜLKÜTAŞIR, M. Şakir: "Cumhuriyet Devrinde Folklor Hareketlerine Toplu Bir Bakış", *Türk Dili - Belleten*: Ankara 1945, Seri: III, Sayı: 4-5, 413-444. s. ÜLKÜTAŞIR, M. Şakir: *Cumhuriyetle Birlikte Türkiye'de Folklor ve Etnografya Çalışmaları*: Ankara 1973, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Yayınları: 1. ÖZTELLİ, Cahit: "Kitaplar - Türk Atasözleri (Tenkit)", *Türk Dili*: 1 Ekim 1952, Sayı: 13, 44a-50a. s. ÖZTELLİ, Cahit: "Atasözleri Derlemeleri ve Kaynakçaları Üzerine", *Sivas Folkloru*: Mayıs 1976, Sayı: 40, 3a-5b. s. PŁASKOWICKA-RYMKIEWICZ, Stanisława: "Etat des recherches concernant la parémiographie et la parémiologie turques", *Rocznik Orientalistyczny*: Warszawa 1965, XXVIII-2, 59-74. s. AKSOY, Ömer Asım: *Atasözleri ve Deyimler*: Ankara 1965, Türk Dil Kurumu Yayınları: 238. AKSOY, Ömer Asım: *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü - 3 Dizin ve Kaynakça*: Ankara 1971, Türk Dil Kurumu Yayınları: 325/3. OY, Aydın: *Tarih Boyunca Türk Atasözleri*: İstanbul 1972, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. OY, Aydın: "Atasözleri Kaynakçaları Üzerine", *Sivas Folkloru*: Ekim 1976, Sayı: 45, 3a-7b. s. SOYKUT, İ. Hilmi: *Türk Atalar Sözü Hazinesi*: İstanbul 1974, Ülker Yayınları. ALANGU, Tahir: *Türkiye Folkloru Elkitabı*: İstanbul 1983, Adam Yayınları. BARTHA, Júlia: "Keleti utalások szóláshagyományainkban", *Jáskunság*: 2001 Július-December, VII/3-4, 105-109. s. BARTHA, Júlia: *A Kunság népi kultúrájának keleti elemei*: Debrecen 2002, Studia Folkloristika et Ethnographica 44. ERŞAHİN, İbrahim: *Halk Kültürü ve Edebiyatı Sözlüğü*: İstanbul 2005, Ötüken Neşriyat. ALBAYRAK, Nurettin: *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*: İstanbul 2009, Kapı Yayınları: 184.

¹⁰ Bu tarih, yazmanın yaprakları arasında yer alan 1337 Şa'bânü'l-Mu'azzam 6 [=1921 Nisan 15] tarihli takvim yaprağının arkasına müellif tarafından kaydedilmiş olan not içerisinde zikredilmektedir. Ayrıca, yazmanın sayfaları arasında aynı takvime ait pek çok takvim yaprağı daha mevcut olup bu yaprakların günümüze en yakın tarihlisi 1921 Eylül 1'e aittir. Eserin sayfaları arasında 1923 Mayıs 19 tarihli bir takvim yaprağı da bulunmakla birlikte bu takvim yaprağı diğerlerinden farklı olduğu gibi üzerinde de herhangi bir not veya imza/paraf da bulunmamaktadır. Eser içerisinde müellife ait olmayan kâğıtlar da mevcut olduğundan bu takvim yaprağındaki tarih esas alınmamıştır.

¹¹ Eser içerisindeki bir kâğıtta "Abdülhalim Hakkı'nın emekli iken Kızıltoprak'ta Çiftahavuzlar'da merhum Kemal Paşa hanesinde mukim olduğu" kayıtlıdır. Ayrıca, "Üsküdar'da oturup sabah akşam İstanbul'u seyr ü temaşa eylemek pek hoştur, derler." ifadesinin altına düştüğü "Mücerreptir, abd-i âcizce de [Abdülhalim Hakkı]" notundan müellifin bir dönem Üsküdar'da da ikamet ettiği anlaşılabilir. bk. *Atalar Sözü Mecmuası*: 216/30.

¹² bk. *Atalar Sözü Mecmuası*: Câmî', Mürettib ve Mu'harririnin İfade-yi Ma'şûşası ve İzâhâtı: I. s.

¹³ Osmanlı Devleti [1300-1922] Adliye Nezaretinin yayın organı olan dergi, ilk defa Mayıs(?) 1873 tarihinde haftalık olarak yayımlanmaya başlanmıştır. Geniş bilgi için bk. YAVUZ, H.: "Cerîde-yi Mehâkim", *DİA*: 7, 408^a-409^b. s.

¹⁴ *Cerîde-yi Mehâkim*, 1319 Cemaziyelahir 29 (1901 Ekim 13) tarihinden itibaren *Cerîde-yi Mehâkim-i Adliyye* adıyla neşredilmiştir. 'Adliyye Nezâreti: *Cerîde-yi Mehâkim-i Adliyye*: İstanbul 29 Cemâdiye'l-âhîr 1319, Numero: 1, Ma'ba'a-yı 'Otmâniyye. YAVUZ, H.: "Cerîde-yi Mehâkim", *DİA*: 7, 408^a-409^b. s.

¹⁵ Müellifin *Cerîde-yi Mehâkim* dergisinin başkâtibi olduğu, Necip Asım'a [YAZIKSIZ] [1861-1935] gönderdiği ve 1898 Ekim 1'de *İkdâm* gazetesinde yayımlanan mektubunda kaydedilmiştir. Ra'ûf Yektâ: "Muşâhabe - Tenkîdât-ı Müsîkiyye", *İkdâm*: 15 Cemâdiye'l-evvel 1316/1 Teşrîn-i evvel-i Efrencî 1898, Numero: 1518, 3^f. Aynı mektup için bk. Ra'ûf Yektâ: *Esâtîd-i Elhâân - Aded 2: H'âce Abdü'l-Kâdir-i Merâğî*: 99. s. Müellifin Necip Asım'a gönderdiği mektubunda tarih bulunmamakla birlikte mektubun 1898 Eylül 21 ila 1898 Eylül 30 tarihleri arasında yazıldığı açıktır; zira müellif, mektubunun başında Necip Asım'ın 1898 Eylül 21 tarihli *İkdâm* gazetesinde yayımlanan yazısına atıfta bulunmuştur. Necîb 'Âşım: "Muşâhabe

Abdülhalim Hakkı, *Atalar Sözü Mecmuası*'nın mukaddimesinde atasözleri ile ilgili çalışmasının yanı sıra başka “millî eserler” de kaleme aldığını¹⁶ ve bunların “Türk tarihi”¹⁷ ve “Türk takvimi”¹⁸ ile ilgili olduğunu belirtmektedir. *Şecere-yi Tevārîh*, *Çağ-nâme-yi Sâl-i Türkân* ve *Çağan-ı Türkân*¹⁹ adlı bu üç eser tespit edilememiş olmakla birlikte *Atalar Sözü Mecmuası*'nın sayfalarının arasında yer alan takvim yaprakları üzerine kaydedilmiş “hübûtî takvim”²⁰ ile ilgili müellife ait notlar, bahse konu “Türk takvimi”ne dair ipucu vermektedir²¹.

Ayrıca, Abdülhalim Hakkı'nın bir de yayımlanmış mektubu mevcuttur. Müellifin Necip Asım'a [YAZIKSIZ] [1861-1935] yazdığı, Abdülkâdir-i Merâğî'nin [ö. 838/1435] hayatı ile ilgili bu mektup, Rauf Yekta Bey [1875-1935] tarafından önce 1898 Ekim 1'de *İkdâm* gazetesinde yayımlanan “Tenkîdât-ı Mûsîkiyye” isimli yazının sonunda²², sonra da *Esâtîz-i Elhân* isimli eserde²³ neşredilmiştir.

Atalar Sözü Mecmuası, Türk Dil Kurumu Kütüphanesine *Atalar Sözü* adı ve Etüt/104-1 ile Etüt/104-2 numaralarıyla kayıtlı iki ciltten müteşekkil ve Arap harfleri temelli Osmanlı elifbası ile kaleme alınmış bir yazmadır. Rika hattıyla yazılmış olan eserin birinci cildi 32 cm x 21 cm ebadında, ikinci cildi ise 33 cm x 21 cm ebadındadır. Yazma, toplam 1994 sayfa olup birinci cilt 883 (III+XXII+796+62) sayfa, ikinci cilt ise 1111 (1080+31) sayfadır.²⁴

Atalar Sözü Mecmuası'nın yazılması, 1314 Ağustos 10'dan [=1898 Ağustos 22] başlayarak en azından 1339 Rebiyülevvel 1'e [=1920 Kasım 12]²⁵ kadar yirmi yılı aşkın bir süre ile devam etmiştir.

- Tedkire-yi Mûsîkî-şinâsân *Hakkında Bir Mürâla'a*, *İkdâm*: 5 Cemâdiye 1-evvel 1316/21 Eylül-i Efrencî 1898, Numero: 1508, 3^e-3^d. *Atalar Sözü Mecmuası*'nda ise müellifin *Cerîde-yi Mehâkim-i Adliyye*'nin başkâtibi (bir yerde de ilgili derginin başkâtibi ve muhasebe memuru) olduğu kaydedilmiştir. bk. *Atalar Sözü Mecmuası*: Câmi', Mürettib ve Muḥarririnîñ İfâde-yi Maḥşûsası ve *İzâhâtı*: I. s.; *Ḍurûb-ı Emṭâlîñ Taḥbîkâtına Dâ'ir İzâhlı Taḥbîkât-ı Emṭâlîyyeler*: 14. s.

¹⁶ bk. *Atalar Sözü Mecmuası*: İç kapak.

¹⁷ bk. *Atalar Sözü Mecmuası*: 451. s. Müellif, bu sayfada Türk tarihi ile ilgili eserinde “hanların ve hükümdarların şecereleri ile ilgili tafsilatlı malumat” verileceğini kaydetmiştir.

¹⁸ bk. *Atalar Sözü Mecmuası*: Câmi', Mürettib ve Muḥarririnîñ İfâde-yi Maḥşûsası ve *İzâhâtı*: I. s.

¹⁹ Bu eserlerin isimleri; mukaddimedeki iki farklı yerde, 1339 Rebiyülevvel 1 [=1920 Kasım 12] tarihli takvim yaprağının arkasında (*Şecere-yi Tevārîh*, *Çağ-nâme-yi Sâl-i Türkân*), 1338 Haziran 10 [=1921 Haziran 10] tarihli takvim yaprağı üzerinde (*Çağan - Çağ-nâme-yi Türkân*) ve yazmanın 451. sayfasında (*Şecere-yi Sâl-i Türkân*) zikredilmektedir. bk. *Atalar Sözü Mecmuası*: *Ḍurûb-ı Emṭâl-ı Türkânîñ Eñ Ehemm ve Elzem Olan ve Ḍarb u İrâdında Rî'âyeti Vücüb Derecede Mühimm Bulunan Ba'z Uşul ü Kavâ'id-i Edebiyyesinin Birkaç Türlü Ḍurûb-ı Emṭâlî Mitâl Getirerek İjulâsâ'en İzâhı*: VI. s.; İfâde ve Muḥâra: 15. s.; 451. s.; 580-581. s.; 1141-1142. s.

²⁰ Arapça bir kelime olan *hubûl*, 'akabinde ikamet gelen nüzul' manasındadır. el-ASKERİ, Ebû Hilâl: *el-Furûq fi'l-Luğa / Arab Dilinde ve Kur'an'da FARKLAR SÖZLÜĞÜ*: *Hübût* ile *nüzûl* arasındaki fark: 445. Bu takvim, Hz. Âdem'in yeryüzüne indirilişini başlangıç olarak kabul etmektedir ve müellifin kaydettiği hesaplamalara göre miladî 1917 yılı, hübûtî takvime göre 7511'e karşılık gelmektedir.

²¹ Bu hususla ilgili yazmanın yaprakları arasında yer alan 1338 Haziran 10 [=1921 Haziran 10] tarihli takvim yaprağı üzerindeki notlarla 1339 Rebiyülevvel 1 [=1920 Kasım 12] tarihli takvim yaprağının arkasındaki notlara bakılabilir. Ayrıca, ilgili takvim ile ilgili müellif tarafından kaydedilmiş hesaplamalar da yazmanın yaprakları arasına konulmuş bir kâğıt üzerinde yer almaktadır.

²² Ra'ûf Yektâ: “Muḥâbe - Tenkîdât-ı Mûsîkiyye”, *İkdâm*: 15 Cemâdiye 1-evvel 1316/1 Teşrîn-i evvel-i Efrencî 1898, Numero: 1518, 3^f.

²³ Ra'ûf Yektâ: *Esâtîz-i Elhân - 'Aded 2: İfâce 'Abdü'l-Ḳâdir-i Merâğî*: 99. s.

²⁴ Eserin şekli özellikleri ile ilgili geniş bilgi için bk. ALEMDAR, E.: “Çelebioğlu Abdülhalim Hakkı'nın *Atalar Sözü Mecmuası*”, *Divânü Lugâti't-Türk'ten Senglah'a Türkçe - Doğumunun 60. Yılında Mustafa S. Kaçalın Armağanı*: 91. s.

²⁵ Her ne kadar yazmanın başında “Târîh-i tertîb ve taḥrîr ibtidâsı 1314'den [=1898] 1324 [=1908] sene-yi mâliyyesine kadar devâm etmişdür.” kaydı düşünülmüşse de 1324'ten [=1908] sonra da müellif tarafından yazmaya eklemeler yapıldığı aşîkârdır. Eserin yazım tarihi ile ilgili geniş bilgi için bk. ALEMDAR, E.: “Çelebioğlu Abdülhalim Hakkı'nın *Atalar Sözü Mecmuası*”, *Divânü Lugâti't-Türk'ten Senglah'a Türkçe - Doğumunun 60. Yılında Mustafa S. Kaçalın Armağanı*: 86. s.

Çalışmamıza konu olan esere²⁶ müellif tarafından birkaç isim verilmiş ve bu isimler yazmada çoğunlukla bir arada kullanılmıştır²⁷. Müellifin, eseri için kullandığı isimler; yazmada kullanıldıkları sıraya göre şunlardır:

- *Vesaik-i Medeniyeye vü İlmiyyeden Madûd Olunan Örf ü Âdât ve Millî Kanun-ı Kadim-i Felsefî Cöngü / Savlar, Sınavlar ve Kaide-yi Kadimeler Mecmuası*
- *Sav u Sınav-ı Türkân Cöngü*
- *Atalar Sözü Mecmuası*
- *Durûb-ı Emsâl-i Osmanî / Durûb-ı Emsâl-i Türkî Mecmuası*
- *İyi Sözlere Cöngü / Öğüt ve İyi Nasihat Mecmuası*
- *Eski Zamanın Savlar ve Sınavlar -Tecrübeler- Cöngü*

Abdülhalim Hakkı, *Atalar Sözü Mecmuası*'nın mukaddimesinde “millet namı altında yaşayan ve yaşamak isteyen bir kavm”in sahip olması gereken başlıca eserleri “birincisi, millî lügat ve gramer kitapları; ikincisi, millî tarih kitapları; üçüncüsü, millî atasözleri vesaireye dair kitaplar²⁸” olarak belirtmiş, bu eserlerin yazılmasını millî bir vazife olarak gördüğünü ve bu eserlerin elinden gelebileceğine inandığı kısmı olan darbimeselleri kudreti yettiği miktarda toplayarak vazifesini yerine getirmeye çalıştığını ifade etmiştir. Mukaddimedede, bu eserin ne maksatla ve nasıl yazıldığı anlatıldığı gibi müellifin atasözlerinin ehemmiyeti ve kullanılmasındaki usuller hakkındaki görüşleri de aktarılmıştır. Eserin asıl metin kısmı ise atasözü, deyim, vecize, mısra, beyit, dua, kargış gibi yapılardan oluşan madde başları, madde başlarında geçen bazı kelimelerin açıklamaları ve madde başlarının geçtiği alıntılardan oluşmaktadır. Eser; *Kur'an-ı Kerim*'den sözlüklere, divanlardan tarih kitaplarına hatta gazete yazılarına kadar pek çok kaynaktan yapılan çok sayıda alıntıyla da dikkat çekmektedir. Eserdeki iktibasların ait olduğu kaynaklardan bazıları şunlardır:

Alî Seydî: *Resimli Kâmûs-i Osmânî; Âhî: Dîvân, Hüsn ü Dil, Husrev u Şîrîn*; Ahmed Cevdet Paşa: *Târîh-i Cevdet*; Ahmed Vefîk Paşa: *Lehce-yi Osmânî*; Bâkî: *Dîvân*; Dede Ömer Rûşenî: *Âsâr-ı Aşk*; Ebüzziyâ Tevfîk: *Muharrir*; Emrullâh Efendi: *Muhitü 'l-Maârif*; Evliyâ Çelebi: *Seyâhatnâme*; Fitnat Hanım: *Dîvân*; el-Fîrûzâbâdî (Çev.: Ahmed Asım): *el-Okyânûsu 'l-Basit fî Tercemeti 'l-Kâmûsi 'l-Muhit*; Fuzûlî: *Beng ü Bâde, Dâstân u Leylî vü Mecnûn, Dîvân, Hadîkatu 's-Suadâ, Şikâyetnâme*; Halîm Giray: *Dîvân, Gülbün-i Hânân*; Hıfzî: *Manzûme-yi Durûb-ı Emsâl*; Hurûfî Arşî: *Dîvân*; Husayn Vâiz-i Kâşifî (Çev.: İsmâil Ferruh): *Mevâkib*²⁹; Hüseyinî (Hüseyin-i Baykara): *Dîvân*; Hoca Sadeddîn Efendi: *Tâcü 't-Tevârîh*; İbn Haldûn: *Mukaddime*³⁰; İbrâhîm Peçevî: *Târîh-i Peçevî*; Kâşgarlı Mahmûd: *Dîvânü Lügâti*

²⁶ Eser, kaynaklarda çoğunlukla *Millî Kanun-ı Kadim-i Felsefî Cöngü* ismiyle ya da *Atalar Sözü / Mecmuası* isimleriyle kaydedilmiştir. Bu başlıklar içerisinde *Atalar Sözü Mecmuası* isminin yazma içerisinde daha fazla kullanılması ve müellifin üç farklı yerde özellikle eserine bu ismi verdiğini belirtmesi sebebiyle biz de eseri bu isimle kaydediyoruz. Ayrıca, eserden bahseden kaynaklardan birinde diğer kaynaklardan farklı olarak eser, *Atasözleri ve Halk Tabirleri* ismi ile kaydedilmiştir. ÜLKÜTAŞIR, M. Ş.: *Cumhuriyetle Birlikte Türkiye'de Folklor ve Etnografya Çalışmaları*: 19. s.

²⁷ Bu başlıklar, madde başlarının başladığı sayfada sırasıyla *Sav u Sınav-ı Türkân Cöngü, Durûb-ı Emsâl-i Osmanî, Atalar Sözü Mecmuası, İyi Sözlere Cöngü, Eski Zamanın Savlar ve Sınavlar -Tecrübeler- Cöngü* olarak kaydedilmiştir. bk. *Atalar Sözü Mecmuası*: 4. s. İlgili başlıkların bazıları mukaddimenin başlangıcında ise sırasıyla *Sav u Sınav-ı Türkân Cöngü, Atalar Sözü Mecmuası ve Durûb-ı Emsâl-i Osmanî* olarak yer almıştır. bk. *Atalar Sözü Mecmuası*: I. s.

²⁸ bk. *Atalar Sözü Mecmuası*: Mukaddime'ye 'ilâve-yi hâmiş olarak ba'z-ı mütâlâ'ât u mülâhazât-ı muharrirîhi: VIII. s.

²⁹ Asıl adı *al-Mavâhibu 'l-'Aliyya* olan ve *Tafsîr-i Husaynî* adıyla da bilinen bu eseri İsmâ'îl Ferruh [ö. 1256/1840] bazı ilave ve kısaltmalarla *Mevâkib* adıyla Türkçeye tercüme etmiştir. BİRİŞİK, A.: “Muhtasar - Tefsir”, *DİA*: 31, 59^c. KARAİSMALOĞLU, A.: “Hüseyin Vâiz-i Kâşifî”, *DİA*: 19, 17^b.

³⁰ İbn Haldûn'un [732/1332-808/1406] bu eserinin asıl adı, *Kitâbu 'l-İbar va dîvânü 'l-mubtada' va 'l-habar fî ayyâmi 'l-'Arab va 'l-Acam va 'l-Barbar va man âtarahum min dâvi 's-sultânî 'l-akbar*'dir. Bu eser; birinci kitabını I. cildin, ikinci kitabını II. - V. ciltlerin ve üçüncü kitabını VI. ve VII. ciltlerin meydana getirdiği dünya tarihi niteliği taşıyan bir eserdir. İbn Haldûn; eserin girişinde tarih ilminin ehemmiyetine, tarih yazımında takip edilen usullerin araştırılmasına, tarihçilerin düştükleri hatalara temas etmiş ve tarih ilminin kapsamlı bir tarifini yaparak kendi tarih anlayışını ortaya koymuştur. Müellifin “beşerî umran ilmi” adını verdiği yeni ve özgün bir ilim dalından da bahsettiği bu girişe, araştırmacılar ayrı bir

't-Türk; Kemâlpaşazâde (İbn Kemâl): *Dîvân*; Mehmed Celâl: *Osmânlı Edebiyatı Numûneleri*; Mehmed Tevfik³¹: *Mecmûa min Nevâdiri 'l-Üdebâ vü Âsâri 'z-Zurefâ* (*Nevâdirü 'z-Zurefâ*); Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (Çev.: Süleymân Nahîfi): *Mesnevî-yi Manevî*; Muallim Nâcî: *Ateşpâre, Fûrûzân, Lugat-i Nâcî, Sünbûle, Şerâre*; Muhibbî: *Dîvân*; Nâbî: *Dîvân, Hayrâbâd, Hayriyye*; Nâmîk Kemâl: *Cezmî, Sâkinâme, Tahrîb-i Harâbât*; Necîb Âsım: *Türk Târîhi*; Nedîm: *Dîvân*; Nefî: *Dîvân, Sihâm-ı Kazâ*; Nevâyî: *Garâibü 's-Sıgar, Hayretü 'l-Ebrâr*; Solakzâde Mehmed Hemdemî Çelebi: *Solakzâde Târîhi*; Sûfî Allâh-yâr: *Sebâtü 'l-Âcizîn*; Süleymân Çelebi: *Vesiletü 'n-Necât*; Sünbülzâde Vehbî: *Dîvân, Lutfiyye-yi Vehbî, Tuhfe-yi Vehbî*; Şemseddîn Sâmî: *Kâmûs-i Türkî, Kâmûsü 'l-A'lâm*; Şeyh Gâlib: *Dîvân, Hüsn ü Aşk*; Şeyh Süleymân Efendi-yi Buhârî: *Lugat-i Çağatay ve Türkî-yi Osmânî*; Şeyhülislâm Yahyâ: *Dîvân*; Şinâsî - Ebüzziyâ: *Durûb-ı Emsâl-i Osmâniye*; Lousis ViARDOT (Çev.: Ziya Paşa): *Endülüs Târîhi*; Yahyâ Nazîm: *Dîvân I-V*; Yûnus Emre: *Dîvân*; Zemaşerî: *Nevâbigü 'l Kelim*; Ziya Gökâlp: *İslâmîyet ve Asrî Medeniyet*; Ziyâ Paşa: *Eş'âr-ı Ziyâ, Harâbât, Terkîb Bend, Tercî Bend*.

Yalnızca bir atasözü ve deyim derlemesi olmayıp pek çok kelimenin farklı biçimlerinin kaydedildiği ve bazı açıklamalar, hikâyeler, anekdotlar, mütalaalar vb. yapılar da ihtiva eden *Atalar Sözü Mecmuası*'nda günümüz Türkiye Türkçesinde kullanılmayan veya mevcut biçiminden kısmen farklı olarak kullanılan atasözleri ve deyimler de mevcuttur. Ayrıca, her sayfasında ortalama otuz satır bulunan toplam 1994 (birinci cilt: III+XXII+796+62, ikinci cilt: 1080+31) sayfadan müteşekkil olan, hacmi geniş ve muhtevası zengin bu eser içerisinde yalnızca Osmanlı Türkçesine ait maddeler ve alıntılar değil; ekserisi -müellifin ifadesiyle- "Osmanlı Türkçesine tahvil edilmiş" olmakla birlikte Çağatayca, Kıpçakça ve Tatarca gibi öbür Türk lehçelerine ait maddeler ve alıntılar da mevcuttur.

Osmanlı Türkçesine veya Çağatayca, Kıpçakça ve Tatarca gibi öbür Türk lehçelerine ait olup atasözleri ve deyimlerle ilgili günümüz Türkiye Türkçesindeki hâlihazırdaki kaynaklarda bulunmayıp *Atalar Sözü Mecmuası*'nda yer alan ve mevcut kaynaklardakilerden farklı biçimleriyle kayda geçen maddelerden bazıları şunlardır:

- **Apağ çapağ oldılar, birbirisin buldılar.**³² [10/23] (Çağatayca)
- **Ala, kara şıgır ıalğır -bağıl, şaran- bolur; gök, şarı, kızıl şıgır şalğır -ağar südli- bolur.** [118/ek/21] (Kıpçakça)
- **Aşın verme, kaşın ver.** [64/17, 64/18]

Madde başının yanına müellif tarafından "Kaş'tan murat güler yüzdür." diye not düşülmüş. Bu açıklamaya uygun olarak öbür Türk lehçelerinde kullanılan (ÜLKÜSAL: 1970, 21) ilgili atasözü,

değer vermişlerdir. İbn Haldûn'un *Mu'addime* olarak bilinen meşhur eseri, aslında bu girişin de içinde yer aldığı *Kitâbu 'l-Ibar*'in altı ana bölüme ayrılmış olan birinci kitabıdır. Daha geniş bilgi için bk. ULUDAĞ, S.: "İbn Haldûn", *DİA*: 19, 538^b-543^c. s.

³¹ Bu eser, bazı kaynaklarda Çaylak Mehmed Tevfik'e [1843-1893] ait gösterildiği gibi ona ait olmadığı da savunulmaktadır. Geniş bilgi için bk. AKÜN, Ö. F.: "Çaylak Tevfik", *DİA*: 8, 244^c. Eser, Ebü 'z-Ziyâ Mehmed Tevfik'e [1849 - 1913] ait olabilir; zira bir mahpus ve sürgünün kendi adıyla yazı yazması yasak olduğundan Rodos'ta sürgünde olduğu dönemden sonraki (1875 Kasım vd.) yazılarında büyük oğlu Ziya'ya nispetle *Ebü 'z-Ziyâ* takma adını kullanmaya başlayan Ebü 'z-Ziyâ Mehmed Tevfik, 1875 Kasım'dan önceki yazılarında *Mehmed Tevfik* imzasını kullanmıştır. bk. EBÜZZİYA, Z.: "Ebüzziyâ Mehmed Tevfik", *DİA*: 10, 375^b. Ayrıca, eserin Toronto Üniversitesi John P. Robarts Araştırma Kütüphanesine AAC-8856 numarası ile kayıtlı bulunan nüshasında her cildin başında mütalaa tarihi var: I. 22 Şevvâl 287 [15 Ocak 1871]; II, 15 Muharrem 288 [6 Nisan 1871]; III. 27 Câ[Cemâdiye 'l-evvel] 289 [2 Ağustos 1872]. Eser içerisinde on beş sayfası aynıyla yer alan Ahmed Vefik Paşa'nın *Türkî Durûb-ı Emtâl*'i 1871'de yayımlanmış. Bu sebeplerle, *Mecmûa min Nevâdiri 'l-Üdebâ vü Âtâri 'z-Zurefâ*'nın basım tarihi 1871 olmalı.

³² Şeyh Süleymân: *LÇvTÖ*: apağ çapağ: Şulh u şalâh, tecdîd-i münâsebet, ke 'l-evvel, barışık. Miâl: Apağ çapağ oldılar, birbirisin buldılar.: 3^a.

günümüz Türkiye Türkçesinde ise “Aşını verme, kaşğını ver.” biçimiyle müstemeldir (ALBAYRAK: 2009, 180^b).

- **Atayda³³ at da yok it de yok, ur Teñri'm koyanı³⁴ (tavşanı).** [11/17] (Nogayca)
- **Arpa, körpe³⁵ (kepek) aş imiş; altun, kümüş taş imiş.** [49/14] (Tatarca)
- **Anca beraber, manca beraber...** [137/20]

Günümüz Türkiye Türkçesinde: “Anca beraber, kanca beraber.” (AKSOY: 1971, 472)

- **Başını terkiye koymak...** [192/05]

‘Ölümü göze almak’ manasında...

- **Ekmek³⁶, kesildikten sonra bir daha birikmez³⁷ (yapışmaz).** [166/30]

Madde başının yanına müellif tarafından “Kız, kocaya gittikten sonra anaya babaya bir daha katılmaz.’ demek...” diye not düşülmüş.

- **Elini diline öptürmek...** [304/06, 304/07]
- **Elinin sütünü emmek...** [303/26, 304/01, 314/22]

‘Bir kimseden faydalanmak’ manasında...³⁸

- **Eski çamlar bardak oldu. Eski camlar bardak oldu. Eski bardaklar cam oldu.**
 - O çamlar bardak oldu. [421/13] Eski, bildiğın çamlar bardak oldu. [202/40] Evvelki çamlar bardak oldu. [398/31]

Buradaki *bardak* kelimesi ‘çamdan yapılmış su testisi (TDK: 1965, 528^b)’ manasında olup bahse konu ifade ‘devir değışti, eski tutumların değeri kalmadı (TDK: 2011, 817^a)’ anlamındadır.

- Eski camlar bardak oldu. 202/38 Evvelki camlar şimdi bardak oldu. 403/11 O camlar çokdan bardak oldu. 421/04 Eski camlar bardak oldu; bardaklar badeye, badeler saki-yi gülçehre eliyle sarhoşlara yordak oldu. 203/10
- Eski bardaklar cam oldu. [202/38]

³³ Türk dillerinde ‘baba’ veya ‘dede’ manalarında müstamel olan bu kelime, aslen selenme biçimidir. Li, Y-S.: *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*: ata: 109-112. CLAUSON: *EDPT*: ata: 40^a. BASKAKOV: *N-RS*: ara I (ata I): 52^a; arañ (atay): 52^b.

³⁴ Yazmada: *koyannı*. CLAUSON: *EDPT*: koyan: 678^a. BASKAKOV: *N-RS*: коян (koyan): 175^b. Niyāzī: *LNvİC*: koyan: 702; koyan: Tavşan.: 966. TOPARLI-VURAL-KARAATLI: *KTS*: koyan: Tavşan.: 155^b. ÖNER: *K-TTS*: kuyan: 309^b.

³⁵ Müellif, *körpe* kelimesinin kullanıldığı bazı madde başlarında bu kelimenin ilgili madde başındaki manasını şu şekilde belirtmiş: ‘buğday kırmısı, bulgur’ (bk. 24/17), ‘bulgur’ (bk. 26/ek2/05, 43/ek/02), ‘dövülmüş arpa ve buğday’ (bk. 44/ek2/08), ‘kepek’ (bk. 49/14, 15). ‘Abdü ‘l-Şayyüm ‘Abdü ‘n-Nāşır oğlı: *Lehce-yi Tatarî*: körpe: Unni eleğec elek üstinde kalğan şabuşlar.: cild-i şanı, 61^a. BASKAKOV: *N-RS*: курпе (kürpe): 195^a. GANİYEV-AHMETYANOV-AÇIKGÖZ: *Ta-TüS*: көрпе II [körpe]: Un elendiğinde elekte kalan un ve kepek kalıntısı.: 194^b. ÖNER: *K-TTS*: körpe (II): Kepek, kalbur kalıntısı, çalkantı.: 229^a. ÖZŞAHİN: *BTS*: körpe (1): Hububat, yarma.: 299^a. ÜLKÜSAL, M.: *Dobruca’daki Kırım Türklerinde Atasözleri ve Deyimler*: kürpe: Bulgur.: 240^a.

³⁶ Yazmada: *etmek*. CLAUSON: *EDPT*: etmek/ötmek: 60^a; etmek: 108^b. Muhammad Mahdî Xān: *Sanglax*: etmek: 30v25; ötmek: 62r29. TDK: *TTS*: etmek (I): III, 1563. REDHOUSE: *TaEL*: etmek: 23^a; etmek: 176^b. TDK: *DS*: etmek: V, 1799^b. KAÇALIN, M. S.: *Dedem Korkut’un Kazan Bey Oğuz-nâmesi*: 140. KAÇALIN, M. S.: “Ekmek”, *Yemek ve Kültür*: 4, 61-70.

³⁷ CLAUSON: *EDPT*: birik-: 363^a. TDK: *TTS*: birikmek: Birleşmek, bir araya gelmek, ittihat etmek.: I, 594.

³⁸ Müellif, “elinin sütünü emmek” ifadesini ‘emeğ geçmek’ şeklinde açıklamıştır. İlgili açıklama için bk. *Atalar Sözü Mecmuası*: 314/22. Bu ifadenin ‘(bir kimseden) faydalanmak’ manasında olduğu, ‘emeğ geçmek’ anlamının ise faydası dokunan kişi zaviyesinden bir anlamlandırma olduğu anlaşılmaktadır.

Farsça *cām* kelimesi, 'kadeh' manasındadır (STEINGASS: 1892, 350^b). Dolayısıyla, bu ifadelerden "Eski bardaklar cām oldu." 'devir değişti, değersiz şeyler kıymetlendi, değersiz şeylere kıymet verilir oldu' şeklinde, "Eski cāmlar bardak oldu." ise 'devir değişti, kıymetli şeyler değersizleşti, kıymetli şeylere değer verilmez oldu' şeklinde anlaşılabilir.

- **Ettiği, canına kâr kalmak...** [493/25]
- **Kaş yakayım derken göz çıkarmak...** [31/15, 104/04]

Günümüz Türkiye Türkçesinde: "Kaş yapayım derken göz çıkarmak." (AKSOY: 1971, 772)

- **Özüncü, özüne özek³⁹ sokar.** [444/32, 445/10, 445/20]

Bu ifadenin 'Zararın en büyüğü, en yakınından gelir.' manasında olduğu anlaşılmaktadır; zira yazmada bu madde başının benzer bir biçimi olarak "Öz akrabın, özüne özek sokar. [442/37]" şeklinde bir madde başı daha bulunmaktadır.

- **Uzaktaki kişneşir, yakındaki dişleşir.** [244/16, 245/26, 442/01, 442/33]

Madde başının yanına müellif tarafından "Kötü dost, kötü akrabadan kinayedir." diye not düşülmüş. Bahse konu atasözü, Altay Türkçesinde müstemeldir.

Ayrıca, eserde Arapça cümle yapısına sahip olmakla birlikte içinde Türkçe kelimeler de bulunan maddeler de mevcuttur. Bunlardan bazıları şunlardır:

- **El-akdemü fe 'l-akdem** [=Önce olan önceliklidir.], **nefis her şeyden akdem.** [296/ek/17]
- **El-hedâyâ tüşterek, velev kâne beş börek.** [309/26]

[=Beş börek dahi olsa hediyeler paylaşılır.]

- **El-İslâmu bi 'l-îmân, velev kâne biñ yaman.** [296/ek/02]

[=Çok kötü de olsa Müslümanlık imanladır.]

- **El-İslâmu ke 'l-kardaş, velev kâne Kızılbaş.** [296/ek/01, 309/21]

[=Kızılbaş dahi olsa Müslümanlar kardeş gibidir.]

- **El-vekîli ke 'l-asîl, velev kâne Kör Vasil.** [304/12, 309/31, 313/14]

[=Kör Vasil dahi olsa vekil, asil gibidir.]

- **Eş-şerîki ke 'l-kardaş, velev kâne Kızılbaş.** [160/12, 296/13, 309/23, 313/15]

[=Kızılbaş dahi olsa ortak, kardeş gibidir.]

³⁹ TDK: *DS*: özek (III): Arabalarda ön ve arka dingili birbirine bağlayan uzun ağaç direk.: IX, 3369^b; özek (II): İki tekerleği birbirine bağlayan ağaç.: XII, 4630^b. TDK: *TS*: özek ağacı: 1866^b. CLAUSON: *EDPT*: özek: 285^a.

Sonuç

Yukarıda zikredilen hususiyetlerinden de anlaşıldığı üzere, şümüllü bir eser olan Çelebioğlu Abdülhalim Hakkı'nın *Atalar Sözü Mecmuası*'nın tamamının çalışılarak istifadeye sunulması ile, atasözlerini ve deyimleri tespit etmek; bunların daha önce kayda geçmemiş olanlarını kayda almak, unutulmuş olanlarını yeniden iktisap etmek, unutulmak üzere olanlarını koruyabilmek; atasözlerini ve deyimleri kaynak eserlerde kullandıkları biçimleriyle tespit edebilmek; Osmanlı Türkçesine ait olanların yanı sıra Çağatayca, Kıpçakça ve Tatarca gibi Türkçenin öbür lehçelerinden aktarılmış olan kelimeleri, atasözlerini ve deyimleri de Türkiye Türkçesine kazandırabilmek hususlarına katkıda bulunulabilecektir.

Kaynakça

- ABDÜLHALİM HAKKI: *Atalar Sözü*: Türk Dil Kurumu Kütüphanesi, I, Etüt/104-1; II, Etüt/104-2.
- 'Adliyye Nezāreti: *Cerīde-yi Meḥākīm-i 'Adliyye*: İstanbul 29 Cemādiye 'l-āḥir 1319, Numero: 1, Maḥba'a-yı 'Otmāniyye.
- Adnan Cahit: "Eski Türk Atasözleri", *Edebiyat*: Ağustos 1934, 1. Yıl, 2. Sayı, 30-31. s.
- AḤMED VEFİK PAŞA: *Lehce-yi 'Otmānī*: Der-i Sa'adet 1306, Maḥmūd Beg Maḥba'ası.
- AḤMED VEFİK PAŞA: *Türki Dürüb-ı Emtāl*: İstanbul 1288, Maḥba'a-yı 'Āmire.
- AHMET HALİL: "Kitabiyat - Millî Kanunu Kadimi Felsefi Cönkü", *Halk Bilgisi Haberleri*: 1 Şubat 1930, Yıl: 1, Sayı: 4, 12^a-15^b. s.
- AKSOY, Ömer Asım: *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü - 1 Atasözleri Sözlüğü*: Ankara 1971, Türk Dil Kurumu Yayınları: 325.
- AKSOY, Ömer Asım: *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü - 2 Deyimler Sözlüğü*: Ankara 1971, Türk Dil Kurumu Yayınları: 325/2.
- AKSOY, Ömer Asım: *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü - 3 Dizin ve Kaynakça*: Ankara 1971, Türk Dil Kurumu Yayınları: 325/3.
- AKSOY, Ömer Asım: *Atasözleri ve Deyimler*: Ankara 1965, Türk Dil Kurumu Yayınları: 238.
- AKÜN, Ömer Faruk: "Çaylak Tefik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*: İstanbul 1993, Cilt: 8, 240^a-244^c. s. Türkiye Diyanet Vakfı.
- ALANGU, Tahir: *Türkiye Folkloru Elkitabı*: İstanbul 1983, Adam Yayınları.
- ALBAYRAK, Nurettin: *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*: İstanbul 2009, Kapı Yayınları: 184.
- 'ALİ SEYDİ: *Resmî Kāmūs-i 'Otmānī: ārū 'l-Ḥilāfetü 'l-'Aliyye* 1324, I; 1325, II; 1327, III; Maḥba'a ve Kütüb-ḥāne-yi Cehān.
- ALEMDAR, Ensar: "Çelebioğlu Abdülhalim Hakkı'nın *Atalar Sözü Mecmuası*", *Divānu Lugātī't-Turk'ten Senglah'a Türkçe - Doğumunun 60. Yılında Mustafa S. Kaçalın Armağanı*: Yayına Hazırlayanlar: Mehmet ÖLMEZ, Tülay ÇULHA, Kübra ÖZÇETİN: İstanbul 2017, 77-112. s. Kesit Yayınları. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 66.
- ALEMDAR, Ensar: *Kaynaktan Eğitime Atasözleri ve Deyimler Çelebioğlu Abdülhalim Hakkı Atalar Sözü Mecmuası (1.-538. Sayfalar)*: İstanbul 2018, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Doktorluk Tezi.
- el-ASKERİ, Ebû Hilāl: *el-Furûq fi 'l-Luğa*: Çeviren: Veysel AKDOĞAN: *Arab Dili'nde ve Kur'ân'da FARKLAR SÖZLÜĞÜ*: İstanbul 2009, İşaret Yayınları: 124.
- ATAY, Hüseyin - İbrahim ATAY - Mustafa ATAY: *Arapça-Türkçe Büyük Lûgat*: Ankara 1964, I, 1. cüz; 1965, 2. cüz; 1966, 3. cüz; 1968, II, 1. cüz; 1969, 2. cüz.; 1970, 3. cüz; 1970, 4. cüz; 1981, III.

- BARTHA, Júlia: “Keleti utalások szóláshagyományainkban”, *Jászkunság*: 2001 Július-December, VII/3-4, 105-109. s.
- BARTHA, Júlia: *A Kunság népi kultúrájának keleti elemei*: Debrecen 2002, Studia Folkloristika et Ethnographica 44.
- BASKAKOV, N. A.: *Nogaysko-Russkiy Slovar' / Nogayşa-Orısşa Sözlük*: Moskva 1963, Gosudarstvennoye İzdatel'stvo İnostrannıh i Natsional'nıh Slovarey.
- BASKAKOV, N. A.: *Russko-Nogayskiy Slovar' / Rusşa-Nogayşa Slovar'*: Moskva 1956, Gosudarstvennoye İzdatel'stvo İnostrannıh i Natsional'nıh Slovarey.
- BİRİŞİK, Abdülhamit: “Muhtasar - Tefsir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*: İstanbul 2006, Cilt: 31, 59^a-60^a. s. Türkiye Diyanet Vakfı.
- CLAUSON, Sir Gerard: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*: London 1972, Oxford University Press.
- al-CURCÂNİ, as-Sayyid aş-Şarîf: *at-Ta'rifât*: Neşreden: Şeyh-zâde es-Seyyid Mehmed Es'ad: İstanbul 1253.
- CÜRCÂNİ, Seyyid Şerif: *Kitabu't-Ta'rifât*: Tercüme eden: Ali ERKAN: *Arapça-Türkçe TERİMLER SÖZLÜĞÜ*: İstanbul 1997, Bahar Yayınları Sözlük Serisi: 17.
- DEMİREL, Özcan - Kasım KIROĞLU: *Konu Alanı Ders Kitabı İncelemesi*: Ankara 2005, Pegema Yayınları.
- DEVELLİOĞLU, Ferit: *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*: Yayına Hazırlayan: Aydın Sami GÜNEYÇAL: Yeniden Düzenlenmiş ve Genişletilmiş 11. Baskı, Ankara 1993, Aydın Kitabevi Yayınları Sözlük Dizisi: 1.
- EBÜZZİYA, Ziyad: “Ebüzziyâ Mehmed Tevfik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*: İstanbul 1994, Cilt: 10, 374^b-378^b. s. Türkiye Diyanet Vakfı.
- EHMETİYANOV, Rifkat - Rafael MÖHEMETDİNOV - Fenüze NURİEVA - Fuat GANİEV: *Türkçe-Tatarca Sözlük*: Aktaran: Mustafa ÖNER: Ankara 2014, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 1119.
- ERŞAHİN, İbrahim: *Halk Kültürü ve Edebiyatı Sözlüğü*: İstanbul 2005, Ötüken Neşriyat.
- al-FİRÛZÂBÂDÎ, Macdu 'd-dîn Abû Tâhir Muḥammad bin Ya'qûb: *al-Uḳyânûsu 'l-Basîṭ fî Tarcamati 'l-Kâmûsi 'l-Muḥîṭ*: Çeviren: CENÂNİOĞLU Ahmed 'Aşım: İstanbul 1268, I 'r; 1269, II r-k; 1272, III k-v.
- GANİYEV, Fuat - Rifkat AHMETİYANOV - Halil AÇIKGÖZ: *Tatarca-Türkçe Sözlük*: Kazan-Moskova 1997, İnsan Yayınevi.
- HÜSEYİN KÂZİM KADRİ: *Türk Lûgati - Türk Dillerinin İştikakı ve Edebî Lûgatleri*: İstanbul 1928, I-II, Devlet Matbaası; 1943, III-IV, T.D.K.
- İZBUDAK, Velet: *Atalar Sözü*: İstanbul 1936, Devlet Basımevi.
- KAÇALIN, Mustafa S.: *Dedem Korkut'un Kazan Bey Oğuz-nâmesi*: İstanbul 2006, Kitabevi: 288.
- KAÇALIN, Mustafa S.: “Ekmek”, *Yemek ve Kültür*: İstanbul 2006 (Ocak), 4. Sayı, 61-70. s.
- KARAIŞMAILOĞLU, Adnan: “Hüseyin Vâiz-i Kâşifi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*: İstanbul 1999, Cilt: 19, 16^c-18^a. s. Türkiye Diyanet Vakfı.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü (Klavuz Kitap)*: Ankara 1991, Kültür Bakanlığı Yayınları / 1371. Kaynak Eserler Dizisi / 54.
- [KÂŞGARLI MAHMUD]: *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*: Çeviren: Besim ATALAY: Ankara 1939, I; 1940, II; 1941, III; T.D.K. [Yayın sayısı 43, 46, 60]
- KÂŞGARLI MAHMUD: *Dîvânü Lûgati't-Türk (Tıpkıbasım/Facsimile)*: Ankara 1990, Kültür Bakanlığı Yayınları/1205. Klasik Eserler Dizisi/11.

- Li, Yong-Söng: *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*: İstanbul 1999, Simurg Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 15.
- MİLLÎ KÜTÜPHANE BAŞKANLIĞI: *Türk Atasözleri ve Deyimleri I*: İstanbul 2001, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları: 2174. Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi: 485. Araştırma İnceleme Dizisi: 15.
- MİLLÎ KÜTÜPHANE BAŞKANLIĞI: *Türk Atasözleri ve Deyimleri II*: İstanbul 2001, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları: 2175. Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi: 486. Araştırma İnceleme Dizisi: 15.
- MUHAMMAD MAHDĪ XĀN: *Sanglax A Persian Guide to the Turkish Language. Facsimile Text with an Introduction and Indices by Sir Gerard CLAUSON*: London 1960, Lusac and Company, "E. J. W. GIBB Memorial" Series, New Series, XX.
- MUZAFAROV, Refik - Nüzhet MUZAFAROV: *Kırım Tatar Türkçesi - Türkiye Türkçesi - Rusça Sözlük*: Çeviren: Neriman SEYİTYAHYA (SEYTYAGYAYEV): Ankara 2018, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 1256. Türk Dillerinin Sözlükleri 16a: Kırım Tatarcası.
- Nec'ib 'Āşım: "Muşāhabe - Tedkire-yi Mūsīkī-şināsān Hakkında Bir Mütāla'a", *İkdām*: 5 Cemādiye 'l-evvel 1316/21 Eylül-i Efrençī 1898, Numero: 1508, 3^c-3^d.
- NİŞANYAN, Sevan: *Nişanyan Sözlük - Çağdaş Türkçenin Etimolojisi*: İstanbul 2018, Liber Plus Yayınları: 28. Nişanyan Kitapları: 01.
- NİYAZĪ: *al-Luġātu 'n-Navā'iyya va 'l-İstīshādātu 'l-Çaġatā'iyya*: Hazırlayan: Mustafa S. KAÇALIN: *Nevâ'iy'nin Sözleri ve Çaġatayca Tanıklar*: Ankara 2011, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 1027.
- OY, Aydın: "Atasözleri Kaynakçaları Üzerine", *Sivas Folkloru*: Ekim 1976, Sayı: 45, 3a-7b. s. SOYKUT, İ. Hilmi: *Türk Atalar Sözü Hazinesi*: İstanbul 1974, Ülker Yayınları.
- OY, Aydın: *Tarih Boyunca Türk Atasözleri*: İstanbul 1972, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- ÖNER, Mustafa: *Kazan - Tatar Türkçesi Sözlüğü*: Ankara 2015, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 963.
- ÖZDEN, Mehtap: "Türkçe Kaynak Metinler ve Türkçe Eğitimi", *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*: İstanbul, 2010.
- ÖZÖN, Mustafa Nihat: *Türk Ata Sözleri*: İstanbul 1952, İnkılap Kitabevi.
- ÖZŞAHİN, Murat: *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*: Ankara 2017, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 1224. Türk Dillerinin Sözlükleri Başkurtça: 11.
- ÖZTELLİ, Cahit: "Atasözleri Derlemeleri ve Kaynakçaları Üzerine", *Sivas Folkloru*: Mayıs 1976, Sayı: 40, 3a-5b. s.
- ÖZTELLİ, Cahit: "Kitaplar - Türk Atasözleri (Tenkit)", *Türk Dili*: 1 Ekim 1952, Sayı: 13, 44a-50a. s.
- PLASKOWICKA-RYMKIEWICZ, Stanisława: "Etat des recherches concernant la parémiographie et la parémiologie turques", *Rocznik Orientalistyczny*: Warszawa 1965, XXVIII-2, 59-74. s.
- RA'ŪF YEKTĀ: "Muşāhabe - Tenkīdāt-ı Mūsīkiyye", *İkdām*: 15 Cemādiye 'l-evvel 1316 / 1 Teşrīn-i evvel-i Efrençī 1898, Numero: 1518, 3^c-3^f. s.
- RA'ŪF YEKTĀ: *Esātīd-i Elhān - 'Aded 2: H̄pāce 'Abdu 'l-Ķādir-i Merāġī*: Der-i Sa'ādet 1318, Ferīde Maṭba'ası.
- REDHOUSE, Sir James W.: *A Turkish and English Lexicon / Kitāb-ı Ma'ānī-yi Lehce*: Constantinople 1890.
- STEINGASS, F.: *A Comprehensive Persian-English Dictionary - Including the Arabic words and phrases to be met with in Persian literature. - Being Johnson and Richardson's Persian, Arabic, and English Dictionary - Revised, enlarged, and enterly reconstructed.*: London 1892.
- Ş[EMSE 'D-DĪN] SĀMĪ: *Ķāmūs-i Türkī*: Der-i Sa'ādet 1317, I; 1318, II. İkdām Maṭba'ası.

- ŞEYH SÜLEYMÂN EFENDİ-Yİ BUHÂRÎ: *Lugât-i Çağatay ve Türkî-yi 'Otmânî*: İstanbul 1298, Mihrân Matba'ası.
- ŞİNÂSÎ - EBÜ 'Z-ZİYÂ: *Durûb-i Emtâl-i 'Otmâniyye*: Koşantiniyye 1302, Matba'a-yı Ebü 'z-Ziyâ.
- ŞÜKÛN, Ziya: *Farsça-Türkçe Lûgat Gencinei Güftar Ferhengi Ziya*: İstanbul 1944, I; 1947, II; 1951, III; Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- at-TABRĒZÎ, Muḥammad Ḥusayn bin Ḥalaf: *Kitâb-ı Tıbyân-ı Nâfi' dar Tarcama-yi Burhân-ı Kâti'*: Çeviren: CENÂNİOĞLI Aḥmed 'Âşım: Beldetü 't-Ṭayyibeti 'l-Koşantiniyye 1214, Dârü 't-Ṭıbbâ'ati 's-Sultânîyye.
- TEZCAN, Mahmut: *Eğitim Sosyolojisi*: Ankara 1992, Bilim Yayınları.
- TIETZE, Andreas: *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı Cilt 1 A-E*: İstanbul-Wien 2002, Simurg 56. Sözlük 2; ... *İkinci Cilt F-J*: Wien 2009, Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- TOPALOĞLU, Bekir - Hayrettin KARAMAN: *Arapça-Türkçe Yeni Kamus*: İstanbul 2002, Ravza Yayınları.
- TOPARLI, Recep - Hanifi VURAL - Recep KARAATLI: *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*: Ankara 2007, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 835.
- TÜRK DİL KURUMU: *Türkçe Sözlük*, 11. Baskı: Ankara 2011, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 549.
- TÜRK DİL KURUMU: *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*: Ankara 1963, I (A); 1965, II (B); 1968, III (C-Ç); 1969, IV (D); 1972, V (E-F); 1972, VI (G); 1974, VII (H-Ğ); 1975, VIII (K); 1977, IX (L-R); 1978, X (S-T); 1979, XI (U-Z); 1982, XII (Ek-I), Türk Dil Kurumu Yayınları - Sayı: 211/[1]-12.
- TÜRK DİL KURUMU: *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*: Ankara 1963, I (A-B); 1965, II (C-D); 1967, III (E-Ğ); 1969, IV (K-N); 1971, V (O-T); 1972, VI (U-Z); 1974, VII (Ekler); 1977, VIII (Dizin), Türk Dil Kurumu Yayınları - Sayı: 212/[1]-8.
- ULUDAĞ, Süleyman: "İbn Haldûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*: İstanbul 1999, Cilt: 19, 538^b-543^c. s. Türkiye Diyanet Vakfı.
- ÜLKÜSAL, Müstecib: *Dobruca'daki Kırım Türklerinde Atasözleri ve Deyimler*: Ankara 1970, Türk Dil Kurumu Yayınları: 306.
- ÜLKÜTAŞIR, M. Şakir: "Cumhuriyet Devrinde Folklor Hareketlerine Toplu Bir Bakış", *Türk Dili - Belleten*: Ankara 1945, Seri: III, Sayı: 4-5, 413-444. s.
- ÜLKÜTAŞIR, M. Şakir: *Cumhuriyetle Birlikte Türkiye'de Folklor ve Etnografya Çalışmaları*: Ankara 1973, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Yayınları: 1.
- YAVUZ, Hulûsi: "Cerîde-i Mehâkim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*: İstanbul 1993, Cilt: 7, 408^c-409^b. s. Türkiye Diyanet Vakfı.